

Чик. Щ. П Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). У 2-х т.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2. – 464 с.

ЛІНГВАЛЬНА РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ДІМ» В ІДІОЛЕКТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

© **Тетяна Монахова**, 2007

Інститут української мови НАН України (Київ)
Миколаївський державний гуманітарний університет
імені Петра Могили (Миколаїв)
УДК 811.161.2'373

У статті розглянуто репертуар лексичних репрезентантів концепту «дім» в ідіолекті Валерія Шевчука. Подано рівневу структуру концепту, що складається з ядра, приядерної зони й периферії. Визначено авторські, ідіолектні, іменникові репрезентанти концепту «дім».

Дослідження ідіолектів визнаних класиків національної літератури, особливо новітнього періоду, є надзвичайно важливим, адже дає змогу простежити розвиток самої мови сучасного періоду.

Актуальність теми дослідження зумовлена розвитком когнітивної лінгвістики, важливістю дослідження мови сучасних класиків української літератури, необхідністю створення нових підходів до лінгвістичного аналізу концепту. **Мета роботи** – розкрити зміст, встановити структуру, визначити обсяг, лексичний інструментарій репрезентації концепту «дім» в ідіолекті Валерія Шевчука.

Матеріалом дослідження були художні тексти Валерія Шевчука, зокрема такі: «Біс плоті», «Дім на горі», «Закон зла», «На березі часу. Мій Київ. Входи́ни», «Мор», «На полі смиренному», «Привид мертвого дому», «Птахи з невидимого острова», «Розсічене коло», «Стежка в траві. Житомирська сага», «Сад житейський думок, трудів і почуттів», «Срібне молоко», «Сповідь», «У пашу дракона».

Загалом у лінгвістиці існує багато визначень поняття «концепт», зокрема в працях С. Аскольдова [1], С. Воркачова [2], О. Кубрякової [7], Дж. Лакофф [11], В. Маслової [8], Ю. Степанова [9] та ін., а також у працях українських

мовознавців, а саме: І. Голубовської [3], С. Жаботинської [4], В. Жайворонка [5], В. Іващенко [6] тощо.

У сучасній мовознавчій літературі є кілька підходів до вивчення концептів: культурологічний (лінгвокультурологічний), когнітивний (філософський), літературний та ін. Усі дослідники сходяться на тому, що концепт – це певний культурний, національний, ідеальний, символічний смисл, ментально-мовна структура. Статус концепту певний смисл набуває тоді, коли виходить за межі якогось одного простору (художнього тексту, певного історичного періоду тощо) і об'єднує кілька таких просторів (літературу і культуру загалом; історію в діахронічному зрізі тощо). Концепт завжди реалізується у мові.

Концепт — це складний феномен духовної культури, людської психіки, моральних принципів тощо, яке базується на осмисленні його тлумачень в усі періоди історії людства відповідно до національної конотації, індивідуального досвіду людини. Це свідоме оперування культурною метаінформацією через використання загальнолюдських, національних і особистісних смислів. Концепт можуть презентувати поняття, символи, образи тощо, він реалізується у мовленні, закріплюється в культурних традиціях.

Концепт *дому* є одним із найголовніших для всього людства й для української ментальності зокрема. «Хата» в українській культурі – це символ космічного зв'язку зі Всесвітом, домівки, сімейного затишку, родинного вогнища, рідної землі, батьківщини» [10: 295].

За концепцією Ж. Тогнолі [12: 657–665], є «шість аспектів дому»:

- Центрованість, вкоріненість, прив'язаність до місця. Дім – центральне місце існування людини, центр людської активності, з яким не переривається зв'язок. Дім є місцем, де можна досягти балансу між приватним, територіальним і особистим простором.
- Наступність, єдність і порядок. Дім презентує безперервність життя від одного покоління до наступного, володіє сакральністю єдності сім'ї. Це духовний сакрамент життя людини.
- Приватність, притулок, безпека і право власності. Дім – це місце, в якому людина відчувається захищено, спокійно, комфортно, безпечно. Це притулок від публічного світу, місце відновлення сил.
- Самоідентифікація та гендерні відмінності. Дім – це завжди ресурс персоналізації, індивідуалізму, ідентифікації як належності, відчуття контролю, відчуття звичності та пристосованості, відчуття, що є свобода вибирати. Будинок часто розглядається як концепція самого себе.
- Дім як контекст соціальних та сімейних стосунків. Дім – це місце, де відбуваються усі персональні та родинні контакти.
- Дім як соціально-культурний контекст. Дім зберігає культурні традиції, як матеріальні, так і духовні, акумулює успадковані цінності.

У нашому дослідженні визначаємо п'ять основних значень концепту «дім»:

1. Будинок, в якому живуть люди.
2. Будинок, в якому людина відчувається затишно й захищено.
3. Родина, люди, що проживають спільно.
4. Дім, де людина народилася та провела своє дитинство.

5. Будівля, призначена для житла або розміщення різних закладів і установ.

Лінгвальна реалізація цього концепту може бути проаналізована й представлена у вигляді такої структури концепту: ядро концепту – приядерна зона – периферія концепту.

Ядро концепту становлять ті його іменникові репрезентанти (імена концепту), що найпоширеніше розкривають п'ять основних концептних значень. **Приядерну зону** становлять семантичні синоніми імені концепту, найуживаніші в досліджуваних текстах. Іменникові репрезентанти приядерної зони концепту звужують, уточнюють, обмежують семантику імені концепту. Розгалужену **периферію** концепту становлять семантико-стилістичні синоніми імені концепту, які можуть бути рідковживаними та застарілими лексемами, художніми тропами, фразеолігічними одиницями, авторськими неологізмами тощо.

Розглянемо кожну із зон концепту окремо.

Ядро концепту. Всі п'ять концептних значень можна умовно поділити навпіл: дім як матеріальний об'єкт, тобто те, що в англійській мові має назву *house*, і дім як духовна сфера життя людини – *home* англійською мовою. Називання дому як споруди з певним функціональним призначенням здійснюють іменникові репрезентанти *будинок, будиночок, будівля, дім, квартира, кімната, мешкання, помешкання, споруда, хата, хатка, хатина*. Так, іменникові репрезентанти *квартира, кімната, помешкання, хата* подають найтиповіші назви для поняття «приміщення для проживання людини». Репрезентанти *будиночок, кімнатка, хатка* є семантико-стилістичними синонімами.

Одиниці *домівка, житло, оселя, рідна оселя, родина, рід* втілюють семантику дому як родини, сімейного притулку, захисту. Такі назви, як *господа, маєток, мешкання, обійстя, подвір'я, садиба* позначають приміщення, в якому живуть люди та їхнє господарство.

Іменникові репрезентанти *будівля* і *споруда* пропонують нейтральну, типову, малоінформативну характеристику дому. Вони просто називають місце, де живуть люди, протиставляючи його незаселеній землі, пустиреві, порожньому місцю. Це констатація факту наявності якогось дому.

Приядерна зона. Приядерна зона має три вектори концепту «дім». Перший вектор – це взаємини дому і його мешканців, це номінація людей за їх відношенням до певного дому. Другий вектор – це дім ізсередини, його складові, внутрішня будова. Це дім як організм і як структура. Третій вектор – це будинок зовні, тобто різновиди дому за соціальними, функціональними і психологічними критеріями: типовий дім епохи, тимчасове житло, диференціація будинків за комфортністю й облаштуванням. Тому в межах приядерної зони можна чітко виділити кілька формально-семантичних груп, тобто семантичних полів.

Першу з них становлять **антропонімічні назви**, пов'язані з концептом «дім». Такі іменникові репрезентанти називають людей, що проживають разом або просто мешкають у певному домі. Зв'язок цих іменників із концептом «дім» може бути виражено безпосередньо, як у репрезентантах *домовик*,

квартирант, келійник, які походять від іменників на позначення семантики дому – *дім, квартира, келія* відповідно, а також опосередковано, тобто іменникові репрезентанти утворено від дієслівних основ, значення дії яких пов'язано з домом: *пожильці дому* – пожити у домі, *поселенець, посельці* – поселитися в якому-небудь місці для проживання.

Усі антропоніми, етимологія яких сягає концепту «дім», не є семантично однорідними. Слід говорити про такі різновиди:

– назви, що характеризують людину як таку, що постійно мешкає в певному житлі. Це такі іменникові й субстантивовані репрезентанти, як: *домашні, домочадці, пожильці дому, посельці, мешканці*. Деякі назви є віддієслівними похідними, отже архісема таких іменників – жити, проживати, поселитися на тривалий час в одному домі. Ідіолектичною особливістю цієї групи є іменниковий репрезентант *келійник*. В історичних творах Валерія Шевчука головними дійовими особами є ченці, отже келія є різновидом дому, це дім для ченця;

– назви, які характеризують людину як тимчасового мешканця певної оселі. Цей різновид представлено лексемами *квартирант* і *поселенець*;

– назви міфологічних істот, пов'язаних із домом. Типовим представником цієї групи є іменниковий репрезентант *домовик*.

З цією групою перегукується фігуральний вираз із периферії концепту *людина «нори»*, який позначає прив'язаність до свого дому і залежність від нього.

Другу приядерну підгрупу концепту представлено іменниковими репрезентантами на позначення *складників дому*. Ця група слів конкретизує перше концептне значення – приміщення, в якому живуть люди. За В. А. Масловою [8], дім є ніби двійником людини: кухня – це черево, вікна – очі, сходи чи ганок – ноги тощо. Так, у Валерія Шевчука зустрічаємо, зокрема, іменникові репрезентанти: *вітальня, віталенька, горище, зала, коридор, коридорець, коридорчик, кухня, сінці, підвал, передухіддя, центральний вхід, чорний вхід*.

Дуже часто Валерій Шевчук використовує метонімічні вирази, тобто позначає дім якоюсь його складовою частиною. Такими частинами звичайно є одиниці *дах, двері, поріг, стіни, стріха*. Іменникові репрезентанти *стріха, дах, бляха* є символами необхідного захисту людини від зовніх небезпек. Коли людина не знаходить потрібного затишку вдома чи навпаки підкреслюється гармонійність сімейного кола, письменник вживає саме ці лексеми.

Іменникові репрезентанти *двері* та *поріг* вжито на означення межі, з якої починається дім, в який входить людина. Ці дві лексеми вжито тоді, коли йдеться про рух до чи від дому, коли описано процес входу чи виходу з певного дому, припинення чи продовження стосунків із членами якоїсь родини.

Іменниковий репрезентант *підлога* також позначає внутрішню територію дому. Назва *стіни* позначає обмеженість простору дому. Коли дім перестає бути тією мушлею, в якій безпечно й затишно людині, а стає в'язницею, що обмежує волю й перешкоджає духовному розвитку, його письменник називає *стіни*.

Іменникові репрезентанти *вікна, віконечка, віконця, шиби* та їхні деривати *віконниці* та *підвіконня* пов'язують дім зі світом, є його очима. Назви *сходи* і *одвірок* підводять до входження в дім (окрему кімнату всередині дому).

Третю приядерну групу складають іменникові репрезентанти на позначення *різновидів дому*. Доми бувають різні зовні (як споруди), за психологічною атмосферою (як домівки), за соціальною диференціацією (як показники заможності чи незаможності) тощо.

Перший різновид дому можна умовно назвати «**дім доби соціалізму**». Як правило, в ідіолекті Валерія Шевчука образ такого дому має негативні конотації. Репрезентанти вжито як у прямому, так і в переносному значенні: *дев'ятиярусна коробка, кімнатки, новочасні коробки, п'ятиповерхова коробка стилю «бароко», трикімнатна квартира, трикімнатка* тощо.

Психологізм соціальних романів Валерія Шевчука досягається завдяки правдивості, реалізму оповіді, які були б неможливими без таких лексичних репрезентантів, як: *кімната в комунальці, мікроквартира, однокімнатка*. Вони є соціальними маркерами, бо називають дім відповідно до реалій тієї епохи, яку змальовано в тексті роману. Підсилювальними є метафори *міська клітка, сучасна коробка* і *конура*. Інколи *сучасна коробка* перетворюється на «*коробку в стилі бароко*». Метафоричні вирази на зразок *сучасна коробка, міська клітка* зараховуємо до приядерної зони, а не периферії концепту, оскільки вони не є авторськими тропами, а, швидше, соціолектними узусними одиницями.

Другий різновид дому умовно назвемо «**тимчасовий дім**», оскільки іменникові репрезентанти цієї підгрупи називають тимчасове, часто сезонне житло. Серед них такі: *будинок-флігель, дача, дачка, літній домок, літня, сарай, халабуда*. Якщо *будинок-флігель* називає постійне бідне житло, то іменникові репрезентанти *дача, дачка, літній домок, сарай, халабуда* позначають місце, куди тікає головний герой твору від літньої спеки (халабуда татка у творі «Придивися до світу»), сімейних негараздів (дача для героя твору «Зачинені двері нашого «я»»), з метою зайнятися улюбленою справою (сарай як майстерня для євангеліста у романі «Привид мертвого дому»), тобто щоб знайти сенс свого життя, здобути внутрішню гармонію тощо. Ця тимчасовість мешкання може символізувати пошук ідеального існування людини, досягнути якого в повсякденному житті навряд чи можливо.

Третій різновид дому складається з бінарної опозиції «**великий дім**» – «**малий дім**». Основний критерій диференціації – ступінь комфортності, заможності, краси дому.

Тематична група «**великий дім**» об'єднує назви заможних, великих, затишних, світлих, комфортних, міцних домівок: репрезентанти *замок* і *фортеця* підкреслюють захисну функцію дому, причому репрезентант *замок* вживається в історичних романах у прямому значенні, а репрезентант *фортеця* – у переносному. Розміри й міцність замка варіюються, тому знаходимо *замочок* і *замчисько*.

Заможний, шляхетний дім називають репрезентанти *палати, палац, палац стилю «бароко», хороми*. Затишок і чистота дому відображені в іменникових репрезентантах *опочивальня, спочивальня, світлиця, передпокій, передпокійчик, покій, покоєць, покоїк, покоївок*.

«Малий дім» – символічна назва для вбогого, тісного, аскетичного житла. Як вже було зазначено, особливістю історичної прози Валерія Шевчука є змалювання життя й діяльності ченців, ієромонахів різних конфесій, тому прикметою лінгвальної реалізації концепту «дім» є репрезентанти на позначення місця проживання чернецтва й духовенства: *закапелок, келія, келія-печера, комірчина*. Ці лексеми вжито переважно в прямому значенні – тісне й аскетичне житло ченців, часто з обмеженим доступом світла й повітря, призначене для духовних самообмежень і молитов.

Іменникові репрезентанти *куща* і *хижа* номінують житло відлюдників, самітників, соціальних одинаків. Такий дім є зробленим власноруч, переважно десь у лісі, і не може не викликати у читача асоціацій з казковим домом на курячих ніжках, тим більше що й його мешканці самі майже казкові, диваки, що володіють сакральним знанням і вміють чаклувати.

Периферія концепту «дім». Ця зона є особливим виявом концепту «дім»: по-перше, демонструє ідіолектичні особливості прози Валерія Шевчука, втілені в авторських тропях; по-друге, вміщує фразеологічні одиниці з іменниковими репрезентантами концепту «дім»; по-третє, показує найвіддаленіші, опосередковані значення концепту «дім», в яких головна сема «місце проживання людини» знівелювалася і перетворилася на сему «місце діяльності людини».

Почнемо з останньої підгрупи значень іменникових репрезентантів концепту. Вони об'єднують назви різних закладів і установ, тобто називають дім як будівлю для розміщення різних закладів і установ. Знаходимо в текстах Валерія Шевчука такі одиниці: *будинок відпочинку, будинок народної творчості, будинок офіцерів, будинок творчості письменників, гуртожиток, дім-вбиральня, дім хроніка, дитбудинок, дитячий будинок, дурдом, корчемний дім, мисливська хатина, мисливська хатка, молебний дім, явочні квартири*.

Фразеологічні одиниці, що увиразнюють концепт «дім», становлять другу підгрупу периферії. Вони є лексичними кліше: *батьківський дім, біду в дім взяти, виносити сміття з хати, іграшковий дім, мати власне гніздо, моя хата скраю, на поріг не пускати, ні кола, ні двора, оббивати пороги, переступити чийсь поріг, під дурного хату, прийняти в дім, по чужих кутках, показати комусь на двері, рідна оселя, розриватися між домом і роботою*.

Ще одну зону концепту «дім» формують авторські, ідіолектні іменникові репрезентанти цього концепту, здебільшого вживані в переносному значенні. У Валерія Шевчука знаходимо три групи іменникових репрезентантів, ужитих із переносним значенням, – це переносні значення з позитивною, негативною та імплікованою, або прихованою, оцінною конотацією.

Переносні назви з позитивною оцінкою.

Ідею дому як власного всесвіту, найбезпечнішого місця у світі реалізують і такі метафоричні одиниці, як: *барліг, гніздо, родинне гніздо, гавань, куток, місце для сталого прожитку, парубоцька нора, тихе царство, цегляний велетен*. Традиційні назви *гніздо* і *гніздо родинне* втілюють смисл концепту «дім» як місця, що творить сама людина (як пташка в'є гніздо), в якому народжуються її діти, які обов'язково повернуться до нього, коли виростуть. Також традиційними метафорами є *барліг* і *гавань*. Барліг – місце сезонного, тваринного спокою-сну, гавань – пункт повернення для відпочинку. Те саме,

що й *нора* чи *кубло* – схованка від світу. Це також окреме позначення для кривки самотнього чоловіка, який ховається від жінок. Вираз *сімейна спілка* називає членів однієї родини. Дім як носій спокою і сталості в житті людини позначено перифразом *місце для сталого прожитку* і метафорою *тихе царство*. Лінгвальний репрезентант *цегляний велетень* прямо вказує на розмір і розмах дому.

Переносні назви з імплікованим (прихованим) емоційним забарвленням.

Цю групу становлять іменникові репрезентанти *башта слонової кістки*, *капсула*, *хатини-вози* (це назва житла давно померлих міфологічних амазонок). Зустрічаємо й інші переносні вирази, побудовані на асоціації за зовнішньою схожістю: *острів-замок*, *стіна-екран*, *хати-кривки* тощо.

Переносні назви з негативною оцінкою. Часто негативна конотація обумовлена тим, що дім є умовою важкого існування людини, зокрема ченця як частотної дійової особи творів Валерія Шевчука. Чернець – людина, яка свідомо обрала важкий і випробувальний шлях до Бога, і житло, єдино можливе в цій ситуації, повністю відображає його душевний стан і настрої. Інколи випробовування стають нестерпними, тоді й дім ченця перетворюється на *залізний мішок*, *мішок*, *сірі мури*, *сірі стіни*, *тісне та скорбне місце*. Переносні значення іменникових репрезентантів *конура*, *комірчина* і *руїни* підкреслюють скрутні умови життя міщан, номінують напівзнищене житло. Перифраз *купа цегли*, *доцок*, *балок* знищує цілісність дому як одиниці реальної дійсності – сам дім перестає бути домом. Психологічний дискомфорт героїв розкрито в іменникових репрезентантах *лекло* і *стерильна порожнеча*.

Отже, лінгвальна реалізація досліджуваного концепту відбувається передовсім на семантичному рівні: концепт становить поєднання кількох семантичних полів, які разом утворюють культурно-філософський мегасмисл. Лексеми і фразеологічні одиниці, що виражають конкретні контекстні значення, є іменниковими репрезентантами концепту.

Символічні значення Шевчукового *дому* значно розширюють словникові дефініції цієї лексеми. Дім є виміром простору, системою координат, тобто місцезнаходженням, і напрямком руху. Дуже часто дім стає пасивним об'єктом, на який певним чином впливають його мешканці. Дім виконує генеративну функцію, є чимось на кшталт національності – за належністю чи неналежністю до нього всі люди в романах поділяються на дві категорії: покійльці цього дому та чужинці. Сам дім є живою істотою, яка дихає, живе своїм життям і керує життям людей. Дім є загальною темою, лейтмотивом, на тлі якого звучать усі інші події твору.

Література

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под ред. проф. В. П. Нерознака. – М.:Academia, 1997. – С. 267–288.
2. Воркачев С. Г., Кусов Г. В. Концепт 'оскорбление' и его этимологическая память // Теоретическая и прикладная лингвистика. Язык и социальная среда. – Воронеж: Истоки, 2000. – Вып. 2. – С. 90–102.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу: Монографія. – К.: Логос, 2004. – 284 с.

4. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: Типы фреймов // Вестник Черкасского университета, 1999. – Вып. 11. – С. 3–20.
5. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство. – 2004. – № 5 – 6. – С. 23–35.
6. Іващенко В. Концепт-символ «кобзар» у життєтворчості Т.Г.Шевченка // Матеріали IV Міжнародного семінара «Шевченківський Петербург». – С.-Петербург: ООО «Пальмира», 2005. – С. 97–101.
7. Кубрякова Е. Об одном фрагменте концептуального анализа слова память // Логический анализ языка. Культурные концепты / Под ред. Н.Д.Арутюновой. – М.: Наука, 1991. – С. 85 – 95.
8. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 256 с.
9. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 824 с.
10. Україна в словах: Мовокраїнознавчий словник-довідник: Навч. посіб. / Упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. – К.: ВЦ «Просвіта», 2004. – 704 с.
11. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image-schemas. – Cognitive Linguistic 1-1, 1990. –P. 39–74.
12. Tognoli J. Residential Environments // In Handbook of Environmental Psychology. – Eds. Stokols D., Alyman I. – New York: Wiley Interscience Publisher, 1987. – P. 657–665.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ В ІНТЕРНЕТІ

© Лідія Тименко, 2007

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'374

У статті здійснено інформаційно-аналітичний огляд Інтернет-ресурсу з погляду його лексикографічної репрезентаційності.

Зростання кількості користувачів усесвітньої мережі Інтернет спонукає до вивчення його лінгвістичного ресурсу. З одного боку, доступність та повна відкритість Інтернету до друку будь-яких матеріалів уможливила появу численних лінгвістичних праць, які заслуговують на окремий розгляд, та електронних онлайн-ових енциклопедій, глосаріїв, довідкових та словникових матеріалів, які іноді знайти дуже важко. В Інтернеті розміщена велика кількість офіційних, напівофіційних та неофіційних словників. Найшвидше можна потрапити на сайти, якими користуються перекладачі й редактори. Зауважимо, що для більшості ресурсів указати авторство або обсяг запропонованого словника не завжди видається можливим.

Існують лінгвістичні портали, які об'єднують інформацію про сотні сайтів, присвячених конкретним мовам та їхньому лінгвістичному вивченню. Так, наприклад, для тих, хто працює із англійською мовою, чи викладаючи, чи вивчаючи її, або й перекладаючи з неї чи на неї, добре прислужаться онлайніві тлумачні англословники. Це Merriam-Webster Dictionary та Cambridge Dictionaries Online. Словники російської мови представлені в Інтернеті дуже